

Borka Pavićević

Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd

ULICA JE NAJVEĆA INSTITUCIJA LITERATURE, UMETNOSTI I POLITIKE

- *Kada i zašto ste osnovali Centar za kulturnu dekontaminaciju?*

Centar za kulturnu dekontaminaciju osnovan je '94. godine i otvoren je 1. januara, u podne, '95. godine. Ono što je mnogo ranije osnovano jeste Beogradski krug. To je udruženje beogradskih intelektualaca, koji su zauzeli izrazit stav protiv nacionalističke propagande i politike tog vremena. Te dve stvari imaju uzajamne veze. To što je većina nas, na različite načine, doprinosila onome što zovemo "antiratni pokret" u Beogradu, u kome postoji više organizacija i više pojedinaca. Ljudi su se skupljali, množili, delili, ali je ta opcija postojala i ranije, pre početka rata, praktično od dolaska Slobodana Miloševića na vlast... Iz tog jednog dela javnog mnjenja, izraza jedne političke opcije, iz jedne, na kraju krajeva, moralne opcije... ja sam počela '93. da mislim o nečemu... odnosno kako bi, u stvari, postojao jedan način delovanja, koji je metaforički, jači, čulniji... Jer, mi smo u Krugu imali, tj. antiratni pokret je imao niz uličnih akcija. On se dešavao na trgovima i činile su ga ulične akcije, naročito one u parku, koje se označavaju kroz sveće. Pa onda sve ono što je imalo veliku akciju, takozvani "crni flor". To je bilo u junu 1992. To je bio odgovor. Tada smo uspeli da izvedemo 100.000 ljudi na ulicu protiv rata, protiv opsade Sarajeva, protiv rata u Bosni. Onda sam ja mislila da treba da napravimo jedan kulturni centar u kome će ljudi moći ne samo da izražavaju svoja uverenja, da prave pozorište na tu temu. Ali paralelno se odigravao proces u okviru koga su se svi ljudi iz javnosti, koje danas znate, našli na ulici. Mnogi ljudi su bili izbačeni s posla: novinari, prosvetni radnici... Tokom čitavog niza godina. Tako da se, u stvari, desilo nešto vrlo zanimljivo na kulturnoj osnovi, a to je da su najprofesionalniji ljudi bili "antiratni" ljudi. Upravo zato što je u to vreme već hiljade ljudi otpušteno sa televizije, iz novinarstva, koji se nisu slagali sa sistemom. Tako da je formiranje Centra za kulturnu dekontaminaciju, sa tako jakim imenom, značilo okupljanje tih snaga na jednom mestu i, u stvari, jedno delovanje protiv sistema tadašnjih vrednosti u javnosti.

- *Početakom 90-ih je bilo vrlo malo ljudi angažovanih protiv rata, a 2000. godine "odjednom" mnogo. Kako je bilo moguće da se skupilo 100.000 ljudi 1992. godine u akciji "Crni flor"?*

Znate šta, i jedno i drugo je predrasuda. Tvrditi da je bilo jako mnogo ljudi je netačno. Ali isto tako je jedna od groznih priča da ovde nije bilo nikoga. Hoću da vam kažem da možda, zbog te priče iznutra i te priče spolja, imamo ovakvu vlast danas kakvu imamo. Ta priča je dovela do toga da se ovde nikada ne podrže one snage koje, da su se podržale, možda ne bi bilo toliko rata. 1992. godine je izašao taj broj ljudi, ali... Greške su uvek i na strani liberala. 1991. godine nije bilo malo ljudi. Ako se sećate demonstracija 9. marta, to nije bilo malo ljudi, to je bilo jako mnogo ljudi. Da smo nastavili da pričamo da ima mnogo ljudi, možda ne bi bilo rata. Nije ni jedno ni drugo tačno. Ima onoliko ljudi sa koliko ljudi vi radite. Kako je došlo do 5. oktobra, ako uvek ima malo ljudi? Zašto onda ima toliko ljudi na Đinđićevoj sahrani? Kako se uvek setimo, kada izbije Francuska revolucija, da je bilo mnogo ljudi koji su bili protiv nje? Ko od nas zna te noći da će sutra biti Francuska revolucija? Da li je neko znao 4. oktobra baš sve šta će da bude? I kako onda objasniti kad ima puno ljudi? Malo ljudi napravi puno ljudi! Volela bih da pitam mnoge svoje prijatelje kako to da nema nikoga, a onda su odjednom svi na ulicama. Nešto je tu nelogično. Nema mnogo ljudi, ali ih ima dovoljno. Uzmite recimo B92. Mogli biste sigurno da napravite analizu medija, analizu pokreta kroz B92 i ANEM. Da li bi bilo 5. oktobra da nije bilo Verana Maticića i ANEM-a? Verovatno stranke ne misle tako. One verovatno misle da su one toliki subjekti istorije. Pretpostavljam da Koštunica misli da je on sam pobedio 5. oktobra. Dakle, bilo je nekada manje ljudi, nekada više. Ali i taj određeni broj ljudi je bio u stanju da angažuje neke druge ljude. Tako da, u stvari, postoji jedan svet. Svet koji ste ponovo videli na ulicama u trenutku Đinđićevog ubistva. To je stalno jedan isti svet. Majke s decom, ljudi koji se ne plaše policije, normalni građani... To je uvek ta kritična masa u Beogradu.

• *Zašto je ulica imala tu ulogu na protestima od 90-ih do 5. oktobra?*

Pa zato što je ulica mesto okupljanja ljudi. Ulica pokazuje da, u stvari, nemate druge društvene institucije koje funkcionišu, ulica je uvek najveća institucija i literature, i umetnosti, i politike. To je način koji podrazumeva mnogo ljudi. Da su funkcionisale institucije, sigurno je da ne bi bilo toliko ulice. Ulica je oznaka za slobodu, ona još uvek ne pripada nikome, ukoliko je ne kupe uskoro. Možda će uskoro izgraditi toliko kafića da više neće biti ulica. Možda će se i to desiti. Ceo sistem kraćenja prostora je zastupljen u istočnim zemljama, da ima što manje ulica i trgova, da se to može kontrolisati. Zato je, recimo, sazidan Filozofski fakultet u Beogradu napolju. Posle velikih studentskih nemira 1968. vlasti su rešile da izgrade novi fakultet, Filozofski fakultet. Znate zašto? Stari je imao kapiju i policija mora da stane na kapiji kapetan Mišinog zdanja. A onda su napravili brisani prostor, tako da u Titovo vreme poli-

cija nije ušla među studente. Ali u vreme Slobodana Miloševića jeste. To je prvi put, možda, u istoriji ove zemlje da su policajci batinali studente unutar njihovih zgrada. Kao što su, recimo, pre oktobarskih događanja isključili struju na Arhitektonskom fakultetu i tukli studente unutra i to gvozdenim batinama. To nisu ni komunisti radili, već su morali da se zaustave na vratima, jer je to bila autonomija. Posle toga, više nije bilo ničega. Zato je otvoren prostor uvek prostor slobode. Bilo je mnogo kreativnosti na ulicama. O tome govore brojne knjige i svedočanstva. Ali zapravo od 9. marta postoji taj public romanum. Ja sam uverena da još uvek postoji puno radnika službe obezbeđenja u Narodnom pozorištu, zato što zauzeti Narodno pozorište znači zauzeti Trg revolucije ili slobode. Od kada su demonstranti jednom prilikom izašli na terasu tog zdanja, odnosno Narodnog pozorišta, a to je bilo 9. marta, ta zgrada se uvek dobro čuva. Ima jako puno tehničke službe unutra, a ta cela tehnika i mehanizam zaštite zapravo služe da mi ponovo ne uđemo na taj balkon.

- *U listu "Vreme" od 15. januara 2000. godine kažete da je teatar i politički i metafizički prostor. U kom smislu je istovremeno politički i metafizički?*

To što smo sve uradili... Imate jedan veliki deo koji se zove Plesni teatar. To je ono što je radila, recimo, Sonja Vukićević veoma dugo. Nema te stvari koja je bila tako potrošna, ali i tako metaforična, tako istinska, kao što je ljudsko telo. Ceo režim i sve što se igralo u tih 13-14 godina bilo je sa ciljem da odvede čoveka od stvarnosti. To je bila jedna globalna tendencija, koju naročito možete danas da vidite u rezultatima PINK televizije. Možete da vidite najviše emisija o pročišćenju i suočenju sa istorijom na BK i PINK televiziji. Znaite zašto? Zato što oni peru svoje biografije. Misle: "Hajde da pričamo o tome! To radi B92, pa... Moramo i mi malo da se operemo". To je jedna vrlo savremena pojava, gde ljudi daju novu interpretaciju svojim biografijama. Oni koji su uvek govorili da nema nikoga u Beogradu. Sada će biti mnogo onih koji će govoriti da su oni bili ti koji su nešto radili u Beogradu. A da znate koliko ja znam disidenata, to je potpuno fantastično kada čujem... Recimo, u vreme NATO pakta, kad sam čula koji broj ljudi je trebalo da bude ovde streljan jutru... To je potpuno fascinantno! To je, dakle, prepravljavanje raznih biografija onako kako ljudima odgovara. No dobro! To sada nije toliko bitno! Dakle, stvarnost je bilo to što je najudaljavanije. Svi su se trudili, naročito mediji, da se stvarnost što manje vidi. Naravno, zbog rata. Tu je čuvena krilatica iz '96-'97. godine "U čemu je program?" Ljudi su prosto otvorili prozor i videli da televizija laže. Pošto su videli ljude na ulicama i to je bio obrt. Ljudi kažu: "Čekajte! Evo, ovde prolaze

stotine hiljada ljudi ulicama! Ovi kažu da su to neke bande huligana.” A teatar je ključno mesto istine time što je i telesan i duhovan. U tom smislu je to fizička radnja, a istovremeno i metafizička radnja bića. Dakle, dejstvo koje ima svoje egzistencijalne i metaforične konotacije. Zato je to toliko bitno. A možda je i bitno reći da je mnogo toga što se dešavalo na ulici ‘96-’97. godine u stvari bilo pozorište. Kao što smo mi, recimo, igrali “Magbeta” na ulici, ispred kordona policajaca, a onda je celo to zbivanje bilo teatralizovano. Jer su ljudi preuzimali akcije koje imaju vitalniji značaj, kao što je lupanje u šerpe, skakanja po ulicama, iznošenja ogleđala da bi se ljudi videli... To sve ima svoju predistoriju.

• *Kako teatar može da se uklopi u ulicu?*

On je uvek uklopljen. Ima vrlo puno razgovora o tome i možda bismo mogli da govorimo o moderni i postmoderni, o svemu što je prethodilo. Teatar je uvek javni čin i svaki javni čin je i politički čin. Može to biti najestetskije... Ja nisam od tih koji podvajaju te sadržaje, formu, estetiku i politiku, moral i politiku. Mislim da to uvek služi kao neka vrsta štita. Kao kad se kaže, profesionalno novinarstvo. Pa je profesionalno nezavisno novinarstvo. Da li je bio jako profesionalan Hemingvej, recimo, kad je otišao u Španiju? Šta to znači? Recimo, vi ste samo novinar koji iznosi informacije. Uvek postoji čovek i postoji stav. Nema svako isti stav. Za mene i za vas, nisu informacije koje ćemo preneti iste. Tu je čuvena rečenica “Ja sam samo hteo da glumim!” Od dolaska Miloševića na vlast, to mene stalno podseća na “Kleine Fusta” Klausa Mana. Ako se sećate, kada Grindgens izade na stadion, a svi viču “Heil Hitler!”, a on kaže: “Šta je ovo?! Ja sam samo hteo da glumim!” Dakle, to je veoma dvojna operacija. Mislim da je politika veoma povezana sa teatrom, bilo kao tema, bilo kao javni događaj, mesto gde se ljudi okupljaju. Javni život je politički život. Naravno da se razlikuje javni život od teatarskog, ali teatar je imanentno i politički čin, kao što je imanentno i estetski čin.

• *Kako ste saradivali sa “Cinema Rex”?*

To spada u nešto što se zove pravljenje institucija. Cinema Rex je jedna od takvih institucija. Mi smo druga. Ima još institucija. To su dve institucije koje se bave kulturom. Naravno, postoje nevladine organizacije koje se bave ljudskim pravima. To je zanimljiv proces, jer su to samostvorene institucije. Svedoci smo koliko je stvaranje tih institucija značajno. Postoji uvek komora u vojsci. Ne вреди da vojnici idu napolje, ako niko ne kuva ručak pozadi ili ako nema bolničara i lekara. Ono što smo mi ‘96. i ‘97. naučili kao jedno iskustvo javnog delovanja ili organizovanja, to je jako pomoglo da mi pomognemo, tako da kažem, studentski pokret i demonstracije uopšte. Učinili smo to na sledeći način.

Kao prvo, pozvali smo značajan broj ljudi iz sveta da prisustvuju tome i daju podršku. Recimo, kod nas je bio Žak Lang, tadašnji ministar kulture Francuske, pa su onda došli Danijel Miteran, Bibi Anderson, Đerđ Konrad, Demski, gradonačelnik Budimpešte. Vrlo važan je dolazak Zane Mazonu, rektora Sorbone, koja je govorila o tome šta znači autonomija univerziteta kao što je Sorbona. Bili smo u mogućnosti da pružimo javnu pomoć celom pokretu, a istovremeno smo bili u stanju da operativno pružimo pomoć. U velikoj meri smo to radili sa OTPOROM. Centar za kulturnu dekontaminaciju je bio i mesto gde se sastajao Beogradski krug. To je mesto gde mnoge nevladine organizacije sprovode svoje javne programe. Recimo, promocije gotovo svih knjiga u izdanju Helsinškog odbora, zatim sastanci YUCOM-a, Jugoslovenskog odbora advokata za ljudska prava. Ovde se dve godine sastajao Odbor za pronalaznje i odbranu Ivana Stambolića, našeg nestalog premijera, odnosno uhapšenog bivšeg predsednika ove zemlje. Tu je odnos sa studentskim organizacijama. Svako ko ima nešto da kaže ili da se sastane, on će doći ili ovde ili u Cinema Rex, jer su to institucije te vrste javnosti. Postalo je normalno da su neki programi ovde prosto zato što je to tako postavljeno u javnosti, idejno ili ideološki, kako god želite. Imamo i jednu vrlo čudnu aktivnost. Zove se "komemoracija". Kad biste napravili spisak svih naših komemoracija, videli biste u stvari ceo odnos ove javnosti prema ljudima koji su bili protiv rata, koji su bili vrhunski ljudi ove zemlje. Zanimljivo je da su ovde komemorirani od Milovana Đilasa, preko Ivana Đurica i Jelene Šantić, do Ivana Stambolića. Recimo, to je jedan deo, koji bi bio veoma zanimljiva tema za priču o ovom društvu, u kome se desilo to da o njegovim najznačajnijim glavama neki ljudi govore, ne na Akademiji ili u nekoj instituciji, već ovde. O njihovom životu. Miladin Životić, Kosta Obradović, Novak Pribićević, Vladan Vasilijević. Kroz to biste dobili jednu priču o periodu Miloševićevog režima u ovoj zemlji.

- *Može li da se kaže da je iz "grešaka" protesta 91. i 92. godine izvučena pouka za protest '96. i '97. godine u vezi sa prisutnošću u medijima?*

Ne. '91. ovde su organizovane najveće demonstracije. Nažalost, to su demonstracije koje su izvele tenkove i ceo svet je to znao. Ceo svet je to znao da će u ovoj zemlji biti rata, ako taj kreten i cela ta grupa ljudi ostanu na vlasti. I mi smo to znali, kao i ceo svet. Pustili smo ga sve do Dejtonskog sporazuma i znatno dalje, sve do Haškog suda. To smo mi uradili, ali to je uradio i jedan dobar deo sveta. 9. marta 1991. u Beogradu su bile najmasovnije demonstracije koje su se mogle napraviti, ali tada je počeo princip rata u Jugoslaviji, tj. počela je teza: Srbi su ugroženi u drugim republikama. Tako je počeo rat, na bazi toga što ste morali da

stvorite zaveru da je neko protiv Srba. Jer, praktično, devetomartovske demonstracije su zaustavljene veću da su u Hrvatskoj Srbi ugroženi. Tu, zapravo, počinje jedna druga priča. Tu počinje priča o, u osnovi, dve vrste javnosti ili, ako hoćete, dve vrste politika, podela. Postojala je jedna vrsta ljudi, zajedno sa Građanskim savezom. Nije čudno što Vesna Pešić sada dobro analizira, njeni tekstovi o Đinđiću su najprecizniji. Postojala je jedna opcija u ovoj zemlji koja je bila protiv Miloševića, zato što je vodio ratove. Opcija koja je bila protiv tog režima, jer je to režim koji uništava druge. Išao je u rat u Hrvatskoj. Postojala je druga opcija, nezadovoljna vođenjem srpske politike, pa se kaže: “Mi smo izgubili! On je kriv što smo izgubili!” Nije on kriv zato što je izgubio, već zato što je uopšte ratovao. U ovoj zemlji postoje ljudi kojima je bilo žao nekadašnje domovine i oni su bili izrazito protiv rata, a mlađi svet i iz principijelnih razloga ili razloga neželje. Ipak, ne treba zaboraviti na jednu stvar koja je bila važna: mobilizacija odbijena u Šumadiji. Sve ove priče, ovaj užas sa vojskom, sve ovo oko Haga, rezultat je toga da nije bilo normalnih vojnika. Hvala Bogu! Ipak je postojao veliki broj mladih ljudi koji su bežali glavom bez obzira iz vojske, koji se nisu dali mobilisati. Milošević je znao da ne može ratovati sa regularnom vojskom, tako su se pojavili oni kriminalci i monstrumi. U tom smislu, imate razlike u organizovanju. One su se naročito ispoljile posle Dejtonskog sporazuma. Demonstracije ‘96. i ‘97. imaju jedan antiratni deo u sebi, odnosno jedan deo koji kaže režimu, Miloševiću: “Vi ste za smenu! Vi ste štetocine zato što tučete Sarajlije, ubijate Albance, maltretirate Muslimane, spaljujete Slavoniju.” Imate to, a istovremeno postoji jedan drugi svet, koji kaže: “On je ostavio Republiku Srpsku, ostavio je Srbe u Krajini na cedilu!” Te dve opcije postoje do dana današnjeg u javnom životu. Njih vidite oko Haškog suda. Jedni kažu: “Ostavite ga ovde da mu mi sudimo za ono što je učinio nama!” Jer, kao da je to što je učinio nama mnogo važnije od toga što je učinio drugima... Jer, ubiti Srbina je mnogo teže nego ubiti Albanca. Šta sad to znači?! I imate one koji misle da je Haški sud način da se cela jedna istorijska epoha rezimira. Ta dva toka su u osnovi. Naravno da postoji puno modaliteta, naročito u stranačkom životu, ali u osnovi ne. Vi ne možete reći da su naše partije imale izrazito različite političke programe. Nevolja naše opozicije jeste što je nacionalno pitanje bilo utrka sa njim, odnosno zato što ste dobijali nove nacionaliste, zato što su hteli da kažu: “E, ovaj nije dovoljno nacionalista!” Možda bi se moglo reći da imate one koji su protestovali zato što je Slobodan Milošević bio nacionalista, a imate i one koji sada dolaze do izražaja, koji misle da je on bio komunist. E, ta vam se bitka bje u javnosti i verovatno će se to u političkom životu zemlje nastaviti. Znaite čija je ideja “crni flor”? Đinđićeva. Nikola Barović... Imali smo Civilni pokret OTPORA. Gordana Suša

i Nadežda Gaće išle su kod Đinđića da traže pomoć. I Emir Geno, koji je sada u Kanadi, i Primoš Bernar, koji je sada direktor Primorskog gledališča u Kopru, u Gorici. Svi su oni bili. Taj pokret je bio jugoslovenski, ako smem tako da kažem. Antiratni skupovi su imali veze sa jugoslovenskom provenijencijom i sa tim stavom. Kada su otišli kod Đinđića i razgovarali o tome, on je rekao: “Pa, dobro! Stavite jedan crni flor”. Imate izraze, paljenje sveća u parku za koji sada tražimo da nosi ime Biljane Jovanović, pisca, koja je bila tu na samom početku antiratnog pokreta i napisala jednu divnu knjigu o svemu tome, koju možete da pročitate. Knjiga se naziva “Vetar počinje na jugu, a obrće se na severu” i to je prepiska Biljane Jovanović sa Marijanom Krese, slovenačkom spisateljicom, i Radmilom Lazić, beogradskom pesnikinjom. Zapravo je ta knjiga jedna od najboljih knjiga o OTPORU u Jugoslaviji. Jer, njih tri celog rata pišu pisma jedna drugoj. Tu je veliki broj dokumenata, ko je šta i kada potpisao, kako je to išlo. Možete da pogledate tu knjigu. Nju je, inače, izdao B92, u biblioteci Apatridi. To je odlična knjiga, hronološka. Tu su dezerteri, rat u Jugoslaviji, početak i, istovremeno, knjiga je vrlo feministička. Opisuje kako se stvarao pokret OTPOR. Imate činjenice, fakte, potpise. Dakle, imate tu liniju i imate posle političku liniju, koja je... Na neki način, bitno je to da je bilo puno protesta vezanih za Beograd. Postavljalo se stalno pitanje kako to da od Niša nadalje postoji čitav deo izrazito promiloševićevski. E, sada imate promenu te situacije, pred 5. oktobar. Praktično, to je počelo ranije, ali je izraziti protest u gradovima Srbije počeo posle intervencije NATO pakta. Tada su počeli stvarni, krvavi protesti i, istovremeno, posle te intervencije, počeo je teror. Otvoreni teror u kojem su ljudi prebijani. Bilo je toga i ranije. I 9. marta bilo je tih stravičnih, uličnih scena i policajaca, topova, tenkova. 9. marta se odigrala bitka na ulici. A onda, 10 godina kasnije, počeo je taj strašni teror. Da nije bilo 5. oktobra, verovatno bi većina nas bila u zatvorima. Ko bi preživeo? Vrlo teško! Režim je, ne ostajući mu ništa drugo, zaista krenuo. I to negde od Požarevca, od prebijanja studenata, od slanja članova OTPORA u zatvor. Tu je počeo veliki OTPOR, naravno ponovo zahvaljujući medijima. Zbog prisustva ANEM-a, od Vranja do svih nezavisnih radio stanica. Došlo je do protesta na nivou cele zemlje, užasno jakog protesta, naročito u Kraljevu. I to kada je postalo jasno šta je na Kosovu, kada su počeli da stižu, nažalost, i naši i albanski momci u kovčezima. Tada je nastao definitivni OTPOR tome, koji je zatim gradirao do 5. oktobra. U stvari, od intervencije NATO pakta do 5. oktobra nije bilo mnogo partijskog života. To je uglavnom stvarno izdalo civilno društvo. Mediji, nevladine organizacije, OTPOR... Prosto su partije, za vreme NATO intervencije, bile onemogućene. Tu je bilo i veliko učešće pojedinaца, nevladinih organizacija, naročito OTPORA, koji ulazi u strašnu

fazu. Vladičin Han, Požarevac, ljudi su ubijani jezivo. Tu je i famozno suđenje u Požarevcu, gde sudija podnosi ostavku. Tu je krenuo jasan kraj tog režima.

• *Zašto se 5. oktobar desio 2000, a ne ranije, na primer 1991. godine?*

Po mom mišljenju, zato što nije bilo dovoljno osećanja tragedije za druge. Pretpostavimo da su ljudi informisani ili nisu. Imate puno i toga, da ljudi kažu: “Nismo znali!” Ali čini mi se da je najpribližnije da to što je bilo u ostalim krajevima Jugoslavije, nije bilo tako bolno za ljude ovde, jer su se oni sklanjali od toga. Nije bilo dovoljno rezolutnog, protivljenja ratu u Jugoslaviji. Mislim da je na toj osnovi trebalo Miloševića... Ne samo Miloševića, već celu tu jednu klasu, prekriziti... Pošto je to proces, vrlo brzo je došlo do toga. Ja stvarno ne znam istorijski proces. Možda to meni tako izgleda, zato što sam unutra, pa to ne vidim, da je neko uspeo za tako kratko vreme da sve uništi, kao što je taj režim. Ne znam. Možda je toga bilo i ranije. Kada čitate nije isto kao kada živite. Problem tog režima jeste što se pridobijao, što se umnožavao. Jednostavno, za izvestan broj godina bilo je puno ljudi koji su imali interesa da od toga žive. Pa, to je jedna partija, pobogu! Šta mislite koliko sekretarica imaju ti ljudi, pa koliko frizera imaju te sekretarice, pa koliko tetaka imaju ti frizeri?! Kada se kaže Slobodan Milošević, nije u pitanju on, već njegova nesretna žena koja bi, verovatno, dobila oslobođenje od klinike. Verovatno će na kraju tako i biti. Mislim od jednog ozbiljnog neuropsihijatra, to je vrlo bitno. To je naravno ono što nikog ne opravdava u istoriji. Možete posle govoriti ko je kakav bio, ali je činjenica da je epoha bila gadna. S jedne strane, nemate dovoljnu svest o tome šta se dešava drugima ili dovoljno žaljenja, dovoljnu empatiju, a s druge strane iznutra raste mobilizacija po principu korisnosti. Koliko imate podobnih ljudi. Stvore se strukture koje upravljaju društvom. Kao što vidimo sada. Kao Slobin ministar prosvete. Vi dovodite tog direktora, a on bira takve nastavnike. Na kraju, imate mrežu naspram koje je “international network” šala i komika. Uvek mi je bilo smešno kada kažu da postoji međunarodni “network”, a ja znam da je jači “network” između jednog prodavca novina na uglu, koji vam ne da da čitate nezavisnu štampu, javlja ko šta čita u prvi kafic, gde sede DB-ovci i policajci, a onda oni prijavljuju dalje. Taj “network” je stvarni “network”. A ovo što mi držimo sastanke, što vam oni kažu međunarodni špijun, to je prema toj organizaciji iz mesnih zajednica ili... Znao kako je Milošević rekao na početku rata: “Dajte mi 1.300 partijskih sekretara!” On je znao šta je partijska ćelija, jer kada razvijete partijsku ćeliju i svoje ljude... Ovi preko puta su iz DB-a, iz televizije, a ovi tamo su svi dobili lokale zato što su u vezi s njima, a onda ovaj koji parkira tu, ispred konzulata, on u stvari čuva njihova kola. Neko sme

da ostavi auto tu, a neko ne sme. To zavisi da li je on u povezanosti, tj u dilu. Ta reč je užasna, ključna za mafiju i za našu tranziciju. To je dil. Ne bi smo mogli reći da je to sporazum ili dogovor. Pošto mi svi, od silnog patriotizma, svi govorimo strane reči, od čega mi je užasno muka. Tako je to postalo dil. To je engleska reč za “dogovor”. Dakle, zavisi da li oni tu diluju, a možda ovaj nešto i ovome da kako bi baš on tu mogao da stane. To je ta mreža koja se stvorila. Zašto se sada kaže kriminalci? Kriminalci su samo deo toga. Imate centre moći, finansijski, građevinski, zemljišni, vojni, oružani, koji u stvari drže to društvo ovako. Eto, zato to nije moglo ranije. Sada je tu pitanje zašto smo imali Crvene beretke do ubistva nesretnog Đinđića. Oni će reći: “Pa, to nije moglo ranije!” Ti ćeš da pitaš: “Kako nije moglo ranije?!” Pa nije moglo kad je ministar policije Slobin šef Generalštaba. Kako ti misliš da je moglo ranije?! To je zanimljivo, jer treba shvatiti kako se u društvu stvorio taj “mikro”, koliko onda raste u “makro”. I to su piramide. Onda je on predsednik opštine, dao je ovome ono, a onaj je dao ovome, itd. To se najbolje vidi kroz divlju gradnju. Kakvo je ovo društvo, za mene je najfascinantnije. Ja to gledam po sagrađenim objektima i odmah znam ko je unutra. Oni su “pojeli” infrastrukturu. U stvari, Sloba i taj period potrošili su dve Jugoslavije: onu od 1918. do 1941., a onda onu od 1945. do njegovog dolaska. (...) Idite na Dedinje. Popnite se na vrh Dedinja. Stanite ispred Belog dvora i srušenog Maršalata. Sve ćete da shvatite. U stvari, ratovalo se za to! A to je ovamo Sveti Sava, nacija, otadžbina i sl. A, u stvari, vidite da je to dovelo ove nesretne ljude ispred konzulata da stoje. Napravilo je 4 miliona izbeglica, a istovremeno inspiratori su od toga imali najdirektnije koristi. Pročitajte samo Dafinu! To je potpuno zapanjujuće. Prosto, kada nekad čitam te svote, koliko je ko uzео i šta je ko radio, ne mogu da verujem da je toliko toga bilo! Mi smo bili jedna mala zemlja i ne znam gde su našli tolike pare! Istovremeno, ja sam bila svesna da će oni da odu kad pokradu i tramvajske šine. Bila sam svesna da se oni, dok ne unište železnicu, dok ne pojedu sve i ne prenesu u svoje kuće, da se oni neće smiriti. To je takva jedna klasa, neka smena ljudi. To je prelom neke civilizacije. Ja to znam! Danas znam da neke stvari ne možete objasniti, da ljudi kojima govorite u stvari ne razumeju o čemu govorite i da je to uzajamno. Srušen je jedan svet! On je nestao zauvek! To je svet bulevara, svet prostora, to je svet koji voli more, koji ima osećaj za šume, koji ne zagađuje reke, koji zna da je parking potreban za automobile. Pre nego što kupiš auto, valjda treba da znaš gde ćeš da ga staviš. Uvek se ovde pljuvalo po ulicama, ali ne ovoliko. To je bio jedan svet koji je imao drugačiju geografiju, zato što je bio unutar jedne veće zemlje. Uvek se sećam toga da, u vašim godinama, nismo pretrčavali ulicu kod hotela “Moskva”. Znae zašto? Tu su bili putevi, išlo se za Ljubljanu, Zagreb.

Prolazio je saobraćaj. Sada svi trče tamo, kao da smo na sokaku. Vidite kako se ljudi druže, zato što su sve kafane nabijene na trotoar i svuda su bili kiosci. Hvala bogu sada ih je ova gradska vlast malo makla. Zapravo je izgubljen prostor. Šta je sazidano? Crkve! Super! Neverovatno! Gde su škole, univerziteti? Izvršena je smena epohe, tako da kažem. I to je ono za šta je Slobodan Milošević odgovoran. I cela ta klasa ljudi. Oni su uspeli da unište jedan svet, koji je imao mnogo mana, ali je imao i neke vrline. Za razliku od ovoga. U tim kućama, vi vidite da iza malih prozora, iza puškarnica, iza tih ograda, pasa koji laju, sede ljudi koji su nekako do svega toga došli. I da to nije baš najnormalnije, čim se toliko štite. Čim imate toliko interfona, megafona, kamera na vratima. Ja pripadam onoj generaciji koja nije nikada zaključavala vrata. Meni je to žao! Mnogi ljudi moje generacije će se setiti da mi nismo zaključavali vrata, da je to nekada bilo normalno da ostavite vrata otvorena, a da neće niko da vas ubije, orobi ili slično. To je ta smena sveta i to je u stvari donela ta populistička revolucija Slobodana Miloševića.

• *Kakvu ulogu igra pravoslavna crkva u srpskom društvu?*

Bilo bi dobro da oni prave svoju sopstvenu reformaciju, unutar crkve. Mislim da je ova država sekularna od 1903. Postoji velika zablude koja se širi da su komunisti 1945. napravili sekularnu državu. To je netačno! Po Vidovdanskom ustavu iz 1903., ova zemlja je sekularna država, u njoj postoje i ateisti. Šta da radimo! Mislim da ta nesposobnost crkve da reformiše samu sebe dovodi do toga da ona želi da reformiše državu. Mislim da joj jednostavno nije mesto u školama. Gledam na to kao na deo jedne velike priče o militantnom antikomunizmu, koji se ovde vrlo često ispoljava i kao antimodernizam. Postaje bljutavo do koje mere neki ljudi misle da su građani ili do koje mere povezuju liberalizam sa građanstvom na jedan takav način. Mislim da ovde ima jako puno neraščišćenih istorijskih pojmova, baš zato što se oni stalno upotrebljavaju. Ta istorija se nekako uvek prepisuje. I stalno, ona grupa koja je na vlasti, ona država koja dođe, ona daje svoju interpretaciju istorije. Tako mislim kada govorim o svemu ovome, pa i o Hagu. Tu se radi o jednoj temeljnoj stvari, a to je interpretacija istorije. Oko toga ovde postoji centralna suprotstavljenost. Između jednih koji tvrde da nama prvo treba dekomunizacija, pa onda denacifikacija, između onih koji kažu: "Dajte da se ovo sredi, da se taj nacionalizam izbaci". Crkva je deo tog pitanja da treba dekomunizacija, da je to prva stvar. Mislim da je to u vezi sa velikim osećanjem pitanja odgovornosti u ovoj zemlji. Ko je odgovoran za ono što u novinama nazivaju "ovo što se dogodilo"? Svaki put se naježim! Ne znam da li primećujete to na televiziji ili u novinama, rat u Jugoslaviji se naziva "ono što se dogodilo". Samo čekam da neko

napiše “happening”. Šta je to “ono što se dogodilo”?! To što se dogodilo je da je tad i tad ubijeno toliko i toliko ljudi i da je taj odgovoran! Prema tome, ništa se nije dogodilo, već smo mi u tome živeli i za to smo suodgovorni! Nisu ovde došli Šveđani i napravili ne znam šta, nego smo to bili mi! To vam je ta pozicija u kojoj crkva ima učešće, sada na bazi tog antikomunizma, jer sada treba dokazati da je Slobodan Milošević bio komunista i da su onda komunisti ćutali o zločinima nad Srbima, pa je onda postalo prirodno da Srbi poubijaju sve zato što su komunisti o tome ćutali. Sve je to netačno, paušalno, improvizovano, ali imate tu reakciju: “Eto, nas su mučili i zato ćemo mi sada na svakom partizanskom groblju da sazidamo neku crkvu ne bi li napravili još više sukoba u ovoj zemlji”. Crkva bi trebalo prvo da razmisli kako je ona u ovom ratu, šta se tu događalo, kako je ona na to reagovala, gde su bili, gde nisu bili. To bi bilo jako lepo, mnogo hrišćanskije prema onima koji nisu Srbi, koji jesu Srbi. Onda bismo tek mogli da razgovaramo o nekim stvarima. Pošto je to sada trend... Posle 5. oktobra, imate taj prevashodno Koštuničin trend. To je legalistički, demokratski nacionalizam ili nacionalni demokratizam... To je jedno mutiranje ratnog patriotizma u mirnodopski, novi patriotizam. Deo toga je i crkva i odatle to da se toliko gradi svuda. Hoće crkva da bude bitna institucija. To je potpuno pitanje religioznih ljudi, i ja nemam ništa protiv neka sve žene koje veruju slušaju crkvu da li mogu da abortiraju ili ne. Ali mi ateisti moramo biti oslobođeni toga! Ako ne verujem, moje je pravo da li ću da abortiram ili ne! Crkva treba da rešava svoja pitanja u okviru vernika, a ne da ta pitanja degažira i hoće da ih proširi na one koji su ateisti! Ljudi imaju pravo na to!

• *Kako ste se Vi informisali?*

Ja sam i učestvovala u tim medijima. Od ranih dana bila sam saradnik časopisa “Vreme”. To je za mene bila ozbiljna informacija, kao i B92 ili “Danas” u kojem sam i sada kolumnista. To što se naziva nezavisna štampa... Naravno da sam čitala i drugu vrstu štampe. Ja spadam u onu vrstu građana koji čitaju sve novine. Postoje ljudi koji izrazito ne žele da čitaju novine i ja to apsolutno razumem. A imate i onu vrstu građana koja je čitala isključivo “Politiku” i gledala RTS. Mislim da je to vrlo ozbiljna stvar, jer je na taj način naše javno mnjenje razbijeno. Čak mislim da je dobijeno više načina mišljenja. Kad biste uzeli jednog čoveka koji je samo čitao “Politiku” i gledao RTS, to je jedan čovek, a kada biste uzeli čoveka koji je gledao samo B92, to je drugi čovek(...) Ti bi možda trebalo da razgovaraš sa nekim ko je specijalizovan... Postoje ljudi kao što je Gordana Suša, NUNS... Ima puno ljudi koji su se time bavili dokumentarno i analitički, objavljivali te analize... Postoji puno knjiga. Ja samo mogu da kažem da od toga perioda ... postoji više gradova u Beo-

gradu, tako da kažem. Ovo je tako mala zemlja, a postoje paralelne stvarnosti. Verovatno si primetila. Jedna scena na ulici u Beogradu totalno protivreči nekoj drugoj sceni ili nekoj trećoj. To je, na neki način, jedna vrsta bogatstva. To je, na kraju krajeva, razlog zašto ljudi ne polude ili zašto nisu svi u inostranstvu. Istovremeno, to je medijska stvar, jer postojala je strahovita propaganda. Ja sam završila Akademiju, studirala sam montažu. Činilo mi se da je prosto nemoguće da ljudi urade tako nešto medijima. Da nisam videla jugoslovenske ratove, ne bih verovala u ono što sam učila. U to da možeš na taj način, tom propagandom, ljude da dovedeš u stanje opijenosti. Ne bih verovala, iako je i dramaturgija deo priče o tome kako se vodi jedna tema. Zaista je zastrašujuće kakav je bio uticaj medija! Sada kada o tome razmišljaš, shvatiš i pitaš se: “Da li je moguće da su ti ljudi to stvarno govorili?! Da li je stvarno moguće da je u to neko verovao?!” Nikada neću zaboraviti kada sam, početkom rata, putovala autobusom. Na sedištu su sedeli neka žena, čak je držala dete u krilu, i jedan čovek. Počeli su da razgovaraju. Već je bio počeo rat, govorilo se da Hrvati kolju Srbe i sl. Ona je rekla: “Da li znate da na vratima crkava piše: Zakolji Hrvate!” Dakle, da Srbi kolju Hrvate. U jednom trenutku, okrenula sam se i rekla: “Gospođo, ja sam Hrvatica.” A ona je odgovorila: “Jao, molim vas, izvinite! Ne mislim ja na vas!” Tada shvatiš da ta žena zapravo govori ono što ne misli. Slično je bilo sa velikim brojem ljudi. Kada biste ih upitali: “Dobro, da li ti to stvarno misliš?! Gde si ti to video?”, odgovorili bi: “Pa, čuo sam!”. “Pa, dobro, gde si čuo?! Recimo, svi Jevreji hoće da istrebe Srbe! Pa, gde to piše?!” Na osnovu toga vidi se da je to bio veliki uticaj. Tu može da se postavi pitanje zašto su ljudi tome verovali. Zato što nisu imali komparativne metode. Malo njih je putovalo! Bilo je nas koji smo slušali, pa smo okretali telefone. Istovremeno, tu je i neverovatan podatak. Negde u vreme Dejtona, bilo je 6 miliona telefonskih razgovora preko Rima, između Beograda i Zagreba. Kako to objasniti?! Sve vreme, iako su telefonske veze bile ukinute! Eto, kakva smo mi zemlja! Rat je bio u Libanu, tamo je eksplodirala centrala, a nama su države isključile telefone. Trebalo je objasniti strancu da nije pala bomba u Beogradu ili Sarajevu, već da su nas isključili. Dakle, tehnički ja mogu da pričam sa Hrvatskom, ali meni država to ne dozvoljava. Tu je i pitanje viza! Ali dovoljan je taj fenomen sa telefonom. Tokom pet-šest godina ljudi nisu mogli da razgovaraju telefonom. Sve je to bitno! Naravno da su u prednosti bili oni hrabri ljudi koji su putovali ili oni koji su bili naviknuti da tako putuju i nisu hteli da pristanu na mogućnost da će neko da ih ubije zato što su tamo, iako je to za mnoge ljude bilo vrlo opasno. Drugačije je bilo za ljude iz velikih gradova. Ljudi su zbog toga ubijani, u pokušaju da pređu granicu. Kada su u pitanju mediji, bilo je tu velike prisile, ali je bilo i ljudi koji su radili protiv toga i medija, koji

su bili vrlo konsekventni u borbi protiv tih propagandnih medija. Koliko se toga videlo? Posle 5. oktobra, bili smo svi zapanjeni koliko je ko od nas išta uradio! Zašto? Posle 5. oktobra, u RTS došla je Gordana Suša i tada su prikazivali snimke “Nezavisnih”. Ljudi su tada govorili: “Sada znamo šta je taj Centar!”, jer su to tada prvi put videli na glavnoj televiziji, koja je to uradila zato što je htela da objavi materijale svih nezavisnih televizija.

- *Kako biste Vi definisali civilno društvo u Srbiji?*

Kao prvo, civili su bili glavna meta napada. Bili su glavni državni neprijatelji. Milošević i celo to društvo su bili više za to da premeste dvatri naroda i pobiju ne znam koliko civila, a ne da direktno napadnu neke od nas. Ja sam toga svesna! Ljudi su pitali: “Pa, kako ste preživeli?” On je imao vojsku, policiju i velike medije. Znao je da ne bi bilo baš dobro da udari na neke ljude i organizacije, ali je zato bio nemilosrdan prema civilima. Ako se uzmu u obzir Bijeljina, Drina, ratovanja, sela, etničko čišćenje u ovoj zemlji i to više van ove sadašnje zemlje. To što je civilna vrednost, to je nekako sistematski uništavano, pa već i tom situacijom u okviru koje se odvija formiranje država. Čim istakneš državu, civil je taj koji mora da ode. Civili su nevažni u odnosu na istorijski cilj. To tako biva. To civilno društvo je bilo dosta izmrvljeno, ispremetano, pauperizovano. Mnogi ljudi su ostali na ulici. Kako često kažu, srednja klasa je nestala. Ima puno analiza o tome. To civilno društvo je opet viđeno u trenutku Đinđićeve sahrane. Prosto je zadivljujuće da je i toliko tog sveta preostalo! Dakle, civilno društvo još uvek postoji i čini mi se da je to vrlo važno zato što je ovo, i posle Miloševića, partijska država. Civilno društvo je isto što je i ono obrnuto od ‘individua’. Ali, individua i civilno društvo su povezani. Ličnost i građanstvo! I posle 5. oktobra, postoji pitanje grupa, pitanje partijske vlasti. Dok to ne smekša, dok to civilno društvo ne postane prva stvar, kontra svega, teško da će ovde biti stvarne demokratije. To je još uvek društvo koje se deli ili formira u partijama. Pa, sada ako kažete: “Ništa!”, on će da kaže: “Ti si za Koštunicu!”, ako kažete nešto, kažu da si za demokrate. To još uvek nije javno mnjenje koje je demokratsko. Dobro je što ne postoji jedan centar moći, kao u vreme Slobe, jer bi to onda bila autoritarna država u kojoj nema demokratije. Demokratija se uvek nalazi između više centara moći. Ono što je jako bitno jeste to da civilno društvo mora imati svoje institucije. Od velikog su značaja institucije u ovom društvu, i zvanične i autonomne. Bez ozbiljnih institucija, teško je imati ozbiljno civilno društvo. Ono će nastaviti da se “mrvi”.

- *Da li ste mogli da radite “na miru” do 5. oktobra?*

Nikada nije bilo na miru. Ubili su čoveka, moglo se poginuti. Daleko od toga da je bilo na miru. To je bilo jedno neprekidno, javno uznemiravanje! Po toj našoj tabli, svašta su pisali: dosta nam je Jevreja, pедера, Roma... I posle 5. oktobra, mi moramo to da brišemo da smo mi ovakvi ili onakvi. Posebno od osnivanja Haškog suda. Nije bilo prijatno! Ako ni zbog čega drugog, jer je to ozbiljan rad, a oni vole svašta da napišu. Recimo, "Liv Ulman je bila sinoć u Beogradu". Nikada nisu napisali da je ona bila u Centru. To je prećutkivano. U tom smislu, nije bilo prijatno! Ali kad pomislite koliko košta politička borba! Nisam bila 20 godina na robiji. Kada govorimo o disidentstvu, takvom shvatanju... živi smo! Iako smo mi iz neke disidentske faze karakteristične za ono što se zove "istočne zemlje". Prethodno, u komunizmu, bilo je svačega, ali kada je došao Sloba, onda je to moglo da košta glave. Mnoge ljude je koštalo glave! U Vukovaru. Pa, kada sada uporedim koliko ljudi je stradalo, mogu da kažem da nismo mnogo stradali, kada uporedim to sa mojim prijateljima na Kosovu. Tako da nema smisla da kažem da u vreme NATO intervencije nisam imala vode, a ove budale plešu na trgu, ako znaš kako je ubijen Fehmi Agani. Istovremeno, nije fer što se vrlo često iz moralnih razloga kaže da nije strašno zato što znaš da je za neke bilo strašnije. Ključno je pitanje odnosa dželata i žrtava. Zato je to važno! Nećemo mi znati tačno ko smo i šta smo, ko je šta uradio dok se istorijski ne postave dželati na pravo mesto, a žrtve na svoje pravo mesto. Često pomislim da je bilo puno nas koji su žrtve i dželata i žrtava, što predstavlja jedan stravičan proces. Naravno, tu je i pitanje šta je za koga strašno. Kada pomislim koji je užas bio u ovoj zemlji, koliko toga je spaljeno, porušeno... Mislim na celu Jugoslaviju, jer ne mogu drugačije da mislim. Onda postaneš svestan da nije bilo tako strašno biti ovde kao što je bilo u Vukovaru, Sarajevu ili Bihaću. Bilo je teško, dosadno o sebi stalno čitati takve stvari. Bila je jedna faza, posle 5. oktobra, kada je bilo nepodnošljivo šta su radili ovde nekolicini žena, kao što su Sonja Biserko, Nataša Kandić, Biljana Kovačević Vučo, Sonja Liht, ja... To je stvarno bilo onako da prosto pitaš: "Dobro, bre, ljudi! Da li ste vi normalni?! Ostavite nas na miru!" To je neprijatno. Odvratno je šta se sve pisalo, izmišljalo, a sve je bilo vezano za Hag. Onda je došlo vanredno stanje, kada su neki ljudi počeli da shvataju da je to ubilo čoveka, to što pričaju gluposti. Dug je to period! Od 1991., svašta se desilo. Kada vidim sve te majke sa decom, te borce, sve te nesretne ljude, invalide vožene u građevinskim kolicima. Uopšte te scene preko planina, prelaske. Te scene iz Drugog svetskog rata, mislila sam da ih više neće biti. Sada su tu. Onda i ne mogu da kažem da se meni nešto posebno dogodilo. To nije u redu reći! Svašta je bilo ovde. Koliko zapaljenih sela... Mislim da mi još uvek nismo toga svesni... Kao što smo sada svesni kao kolektiv, ne govorim o pojedinci-

ma. Kao kolektivno nešto, iza Đinđićeve smrti. Kada sam videla to “Vreme” s kostima Ivana Stambolića... Moj muž je bio njegov advokat, godinama. Mislila sam kada ostali budu saznali, a ja sam znala ko je. Mislila sam kada društvo bude saznalo da će možda biti lakše, ali nije. Odvratno je! Tako je i tokom rata. Nema nikakve satisfakcije. Ako je neko ovde mogao nešto da nauči jeste koliko je glupo biti u pravu. To je strašno, užasno! Biti u pravu! Postoje i sada ljudi na našoj sceni koji su toliko sujetni, dosadni, tašti, da pomisliš: “Čoveče! Pobogu! Znaš li ti šta je sve bilo?! Pa, baš mene briga da li si šef stranke ili nisi!” Tu ima puno i ličnog i emotivnog, svega toga, ali taj rat je nešto potpuno stravično. Mislim da će jednog dana, u ovom smislu, to postajati sve užasnije. Kad se to smuti, kad se popuni ta rečenica “ono što se dogodilo”. Kada se to bude opisalo, onda će valjda ljudi prestati da to zovu “ono što nam se dogodilo”.

• *Kako ste doživeli 5. oktobar? Taj dan?*

Bila sam u Kopenhagenu. Te večeri sam sedela sa švedskim novinarom Arnerutom, koji je došao u Beograd onog dana kada je Đinđić ubijen, i mi smo sve vreme o tome pričali kako je to neverovatno. Mi smo svi zajedno radili na tom 5. oktobru. Centralna stvar je bila da se podigne kritična masa od milion ljudi. Eto, to je proteklo to vreme, skoro dve godine i ranije. Mi smo znali ako bude milion ljudi na ulicama, neće se pucati. Bila sam na jednom skupu i onda je jedna češka novinarka došla i donela je crvene ruže. Rekla je: “Ja sam Čehinja i znam šta se dogodilo.” I tu je ona velika priča o tome da li je to bila revolucija ili evolucija. Tada sam osećala isto što i sada. Bez obzira što sam sada sve saznala. Da li je Legija, nije Legija, koje strane službe, ko je ono, koje pare, čije pare... Ipak, mislim da je ključno pitanje zrelost naroda. Mogu da budu i javne i tajne službe, šta god bilo... Ali, ipak, i 9. mart i taj 5. oktobar pokazuju da postoji suvereni narod, da ljudi, građani imaju neki suverenitet. To je ono što, po meni, čini taj događaj revolucionarnim i za mene je to to! Mogli bismo sa mnogima da se objašnjavamo da to u stvari nije bila revolucija. Ja mislim da je to, ipak, bila revolucija i mislim da je imala pravo na dalje revolucionarne metode. To ne znači da je ikoga trebalo ubiti, staviti na giljotinu. Mislim da ovde revolucija ima strašno mnogo taj komunistički prizvuk, što nesumnjivo jednim delom i jeste. Ali mislim da su istog časa mogli da se storniraju mnogi zakoni. Dakle, da bi bilo legalno ponašati se nelegalistički prema nosiocima režima i zakonima Slobodana Miloševića. Ne mislim da se to moglo rešavati na ulici, ali ne vidim nijedan nelegalistički razlog zbog čega se u skupštini ne bi moglo reći: “Dobar dan, dragi građani! Danas storniramo sve zakone donešene u vreme zločinačkog režima Slobodana Miloševića: zakon o medijima, zakon o univerzitetu, zakon o sudovima... Mislim da to ne bi izazvalo

nikakvo krvoproliće i mislim da je mnoge stvari, koje nisu tada urađene, posle teže uraditi. Ne zato što mislim da je revolucija romantična, već zato što jednostavno mislim da ne možete sa izvesnim snagama transformisati te institucije koje su toliko važne da se jedno civilno društvo ne bi pretvorilo u Afriku. Možemo o tome puno da razgovaramo, što i činimo. Pišemo i razgovaramo međusobno. Međutim, postoje stvari u istoriji koje, ako ih ne uradite odmah, ne možete da uradite posle. Kao što postoje stvari dugog trajanja, istorijskih procesa. Ne znači da je storniranje zakona ili, recimo, zabrana organizacija i partija koje su zločinačke neki revolucionarni in. 5. oktobar je zatvorio taj krug i kada biste razgovarali sa još nekim ljudima, verovatno biste dobili vrlo sličnu političku sliku. Ima ljudi koji smatraju da je 5. oktobar završetak Drugog svetskog rata. Ja to ne mislim. Ja mislim da je 5. oktobar završetak 9. marta. Ali i po tom pitanju ćete videti tu razliku u ideološkim stavovima, političkim stavovima u odnosu na revoluciju, legalizam, istoriju... I, verovatno će se ta stvar još razmatrati u budućnosti.

- *Kakve mogućnosti su postojale za suprotstavljanje donošenju novih zakona o univerzitetu i o javnom informisanju?*

Samo ulica. Taj zakon o univerzitetu koji podrazumeva više ljudi sa strane nego sa samog univerziteta i ukidanje autonomije... To vam je ono staro pravilo: sad ću da uđem u Komunističku partiju, pa ću iznutra da rovarim. Kako su govorili: “Bio sam komunista da bih nešto promenio iznutra!” To se nije moglo. Zato smo imali te demonstracije na ulicama to je bio logičniji odgovor! Taj zakon o informisanju i to sa štampom... Pa, to je stvarno... To sa medijima još uvek nije rečeno šta i kako. To su sve velike posledice! Ali mi smo ipak živeli u sredini u kojoj su, po tom zakonu, dva ministra kulture – gradski i republički – tužili novine. Gradski je tužio “Danas” i to je koštalo ne znam koliko, drugi je tužio “Vreme”. Pa, znate šta! U zemlji u kojoj ministar unutrašnjih poslova tuži novine, to je u redu, ali kada ministar za kulturu tuži novine, to je malo čudno. To su stvarno strašni zakoni i oni su, naravno, morali da vode u represiju. To je bilo užasno vreme! Nemojte zaboraviti da je jedan čovek platio životom. To je Slavko Ćuruvija. Kada pomislim kako je sve išlo. Bilo je vrlo opasno. Vrlo opasno kada ih ugrozite. Nisu voleli kada znate puno o njima. Kada ih ugrozite u milionskom tiražu. Slavko Ćuruvija je to platio životom!

- *Da li postoje stvari koje biste Vi iz sadašnjeg ugla gledano drugačije uradili?*

Sigurno. Ali to su retorička pitanja. Naravno, to je kao i u životu moglo biti drugačije. Mislim da je moglo biti jače, radikalnije, da je u

stvari možda ne znam koliko ljudi trebalo da ode u Bosnu. Uzmeš pušku, pa... Možda se i to moglo raditi. Da li se možda moglo uraditi ono što su partizani uradili tokom Drugog svetskog rata, to ne znam. Ali možda je moglo i to! U svakom slučaju, mislim da cenu uništenja te nekadašnje Jugoslavije još ne znamo, prosto da je ona užasna. I da mnoge stvari proističu iz toga. Mi smo, ipak, svet koji je razlupao sopstvenu kuću. Mislim da je to osnova mnogih stvari koje su posle tekle. Mi smo, ipak, svet koji je uzeo sekiru i razlupao sopstvenu kuću! Kada razmišljam o tom Slobi Miloševiću, o toj vojsci, o tim popovima, o svemu tome, pomislim: “Pobogu ljudi! Pa vi ste ipak uništili sopstveni ustav, sopstvenu zemlju! Koja je cena? O čemu mi posle toga govorimo?!” Sve je teklo shodno tome da ti možeš, iz nekih svojih interesa, da uzmeš nešto, da ode slovenačka delegacija, ti potpišeš, neke robe tu zaustaviš... Ne kažem da u drugim jugoslovenskim republikama nije bilo te potrebe i nacionalizma. To nikako ne tvrdim! Ali, istovremeno, da jedan deo jugoslovenske države nije želeo da živi pod njegovim slikama, to je isto tako tačno. Prosto ljudi nisu hteli njega. Nije da nisu toliko hteli Jugoslaviju, nisu hteli njega na čelu te Jugoslavije. A onda je on to identifikovao sa Jugoslavijom na najbesramniji način. Mislim da je to najveći greh te grupe ljudi, identifikovati sebe tako! S kojim pravom?! Zašto?! Kakav je to bezobrazluk! Onako, istorijski! Sigurno se mnogo toga moglo uraditi drugačije. Radili smo onako kako... Uvek je tako kako je jedino moglo biti! Valjda tako kaže istorija! Možda može drugačije, ali to je hipotetičko pitanje. To bolje znaju istoričari.

(15. maj 2003, Beograd)



Manastir Dečani, severna fasada priprate, istočna bifora,
timpanon – *Pustinoljubne grlice*